

Гирич Ігор (м. Київ)

Кандидат історичних наук, зав. відділу джерел з історії України XIX — початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

e-mail: igor_hyrych@ukr.net

УДК 94(477)342.15«В.Вернадський»

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ І ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

В статті аналізується сприйняття Володимиром Вернадським національного самовизначення України, його культурна та політична самоідентифікація. Залишаючись політичним росіянином, він, тим не менш, на фоні діячів зі схожою орієнтацією, зробив значний внесок в українське державотворення. Зроблено наголос на потребі «привласнення» наукової спадщини вченого.

Ключові слова: *Володимир Вернадський, самоідентифікація, державотворення.*

В очах світової громадськості ставлення видатної постаті науки до питання національного визволення відіграють часто-густо важливу роль. Національна самоідентифікація такої людини для політиків з інших країн дозволяє поважніше ставитися до тої чи іншої молоді нації Європи. Відомо як багато покладали національні діячі хорватського руху на підтримку ідеї хорватської незалежності з боку такого світила філологічної науки, як хорват Ватрослав Ягіч¹. Проте той не наважився стати цілком на сторону молоді держави, вирішивши закінчити свою наукову кар'єру в імперському австрійському Відні.

Проте бували й інші випадки. Поляки-науковці масово вертали в рідну країну, яка ставала самостійною, щоб включитися в постання своєї національної науки на матірних землях. Академік Петербурзької академії наук Ян (Іван) Ігнаці Бодуен де Куртене не лише виступав за політичну і культурну самостійність своєї батьківщини, але й з постанням незалежної Польщі повернувся на батьківщину і професорував у Варшаві. Федір Вовк теж відгукнувся на поклики України і залишив Петербург, прийнявши запрошення працювати в Українській академії наук. Так само вчинив і Агатангел Кримський, залишивши посаду єдиного в Росії спеціалізованого орієнталістичного освітньо-наукового закладу — Лазаревського інституту східних мов і став неодмінним секретарем УАН.

Володимир Вернадський, тікаючи від більшовиків на рідну Полтавщину, був запрошений гетьманом П. Скоропадським очолити Українську

академію наук і організувати її роботу. Проте на чолі її не залишився, він обрав денікінську політичну орієнтацію, яка ставила за мету відновлення централізованої російської держави й опинився спочатку в Ростові-на-Дону — столиці Білої армії, а згодом на посаді професора Таврійського університету в Криму під бароном Врангелем. Після нетривалої еміграції він опинився спочатку в Ленінграді, а згодом в Москві. Де і скінчив свій життєвий шлях.

Чи такий неможливий був для В. Вернадського український вибір шляху? Звісно, треба враховувати, що прожив він усе життя в російських столицях і через те завжди залишався політичним росіянином українського походження. Михайло Туган-Барановський, товариш по кадетській партії В. Вернадського — видатний економіст, академік і класик кооперативної думки, за кровною спорідненістю українцем був зовсім не багато², проте не лише повернувся в Україну 1917 р., але й перейшов з кадетів в Українську партію соціалістів-федералістів. Став міністром фінансів Української Народної Республіки, був ініціатором введення самостійної української валюти і усамостійнення від росіян української кооперації. Тобто, М. Туган-Барановський, маючи подібну до В. Вернадського біографію, пройшов шлях від політичного росіянина до політичного українця. А це йому було нелегко, бо, за словами О. Лотоцького, з українським рухом він ознайомився достатньо пізно, лише в часах підготовки у Петербурзі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914).

Можна казати, що В. Вернадський був не гуманітарієм, а природознавцем, не займався суспільними науками. Проте в природознавстві він виступав за гуманітарні підходи, був поетом у науці. Намагався гуманізувати фізико-математичні та природознавчі науки, а тому й українське питання не було йому чужим. Він знав і читав Т. Шевченка, мав великі українські сентименти, виступав на захист культурних вимог українців від імені кадетської партії.

За визначенням наших енциклопедій, В. Вернадський — російський і український вчений (іноді в цій комбінації визначення український стоїть і на першому місці), проте в політичній складовій цього питання це визначення означає, як правило, що вчений мав українське походження, а як суспільний та громадський діяч належав російській науці³. Проте вважати таку ситуацію нормою все ж не можна. Так, визначний фізик, відкривач рентгенівських променів Іван Пулюй, хоч помер як чеський професор у Празі, був передусім українським фізиком. Відомі його переклади разом із П. Кулішем Святого Письма українською мовою. Те саме можна сказати і про видатного хіміка-органіка празького та віденського професора Івана Горбачевського, який, попри працю в неукраїнських

університетах, погодився стати професором таємного університету у Львові 1919 р. і постійно співпрацював з НТШ. Але з цими двома визначними природознавцями справа цілком ясна, бо ті себе ідентифікували як українців. З іншого боку, такий вибір пов'язаний з тим, що ці вчені виховувалися в умовах багатонаціональної і конституційної Австрії, а не мононаціональної Росії, де всі неросіяни визнавалися безправними «іногородцями».

Володимир Іванович же себе українцем не вважав⁴. Він себе національно визначав як «русский». І навіть під час перебування в роки визвольних змагань більше року в Україні «українцем» себе ніколи не вважав⁵. Для нього українцями були лише ті, що відстоювали незалежність України від Росії, були прихильниками УНР. В. Вернадський УНР ніколи не симпатизував, навпаки був прихильником білого руху, сподівався на перемогу Антона Денікіна під Москвою і Ніколая Юденіча на петроградському напрямі над більшовиками. Навіть українського громадянства на настійливі прохання Павла Скоропадського Володимир Іванович не прийняв, що теж свідчить про сприйняття себе громадянином Росії з принципових міркувань. В. Вернадському близька була думка про третій шлях — творення якоїсь нової спільноти «южноросів» («малороси» на цей час вже мали стійке негативне сприйняття), яка орієнтується на російські державні цінності, але й визнає необхідність розвитку української культури (пошук своєрідного третього шляху).

В. Вернадський за партійною належністю був російським кадетом. І не просто рядовим партійцем, а членом Центрального комітету партії. Отже, він стояв біля джерел формування політичної лінії партії. В партійній ієрархії стояв значно вище за таких українських кадетів як Микола Василенко чи Володимир Науменко. Але два останніх паралельно були й членами ТУП та українських відповідних за соціальним спрямуванням партій. Натомість Володимир Іванович був лише представником російської політичної сили, яка до того ж в українському питанні стояла на чітких централістських і великодержавних позиціях, а ідеологом партії і взагалі був Петро Струве — відомий крайній великодержавник, який поділяв чорносотенні погляди А. Савенка й В. Шульгіна та відверто закликав до відкритої заборони всіляких спроб будь-якої культурної окремішності українців. Не кажучи вже про окремішність політичну. Важливим моментом політичної стратегії кадетів була відмова підтримувати навіть незначну автономізацію України, яка торкалася питань освітніх, судових і мовно-культурних. Деякі чільні представники кадетської партії від українців, такі як Михайло Могиллянський, на знак протесту проти такої позиції демонстративно вийшли з кадетської партії.

Подібні дії підтримали Ф. Вовк, А. В'язлов та інші. В. Вернадського партійний централізм кадетів не зачіпав і членом партії він залишався і в часах президентства в УАН у 1918–1919 рр.

Цінність великої російської держави, яка б включала всі інші «русские» народи, була для В. Вернадського невідхильною. Власне, В. Вернадський розділяв на питання «русскости» великодержавні переконання всього ліберального й чорносотенного російського суспільства, яке мислило категоріями триєдиного «русского» народу — великоросів, малоросів та білоросів. Перший президент УАН згоджувався з думкою, що всі три головні гілки східнослов'янського племені повинні мати єдину спільну державну надетнічну загальноросійську культуру і державно-політичну організацію. Проте якщо чорносотенці заперечували необхідність розвивати українську культуру, В. Вернадський навпаки виступав за її існування і розвиток. Але лише як доповнення до вищої російської культури. Оця культурна підрядність українського була для В. Вернадського ключовим чинником ідейного сприйняття науки і культури на східнослов'янському просторі. Він вважав, що українці не повинні претендувати на роль «великої» культури та нації. Це їм не притаманно і не потрібно. Останнє є уділом російської культури, яка українцеві не є чужою, а питома своєю — рідною. Як відповідно рідною і своєю є російська державність, біда якої лише в тому, що вона не стоїть на справжніх федеративних засадах, а є централістичною. Отже, при здійсненні правдивої децентралізації і федералізації Росії настане позитивне зрушення й для України. Самостійність же зло, яке зменшує потенціал всеросійської культури, у якій українське — лише частина загальноросійської культурної спільності.

За В. Вернадським, уже саме бажання окремішності від російського є великим недоліком діяча. Саме це бажання є свідченням національної вузькості й обмеженості. Воно протистоїть, заважає широким і космополітичним, позитивним поглядам російських діячів, що мислили централістично. Бажання самостійності, за В. Вернадським, є «націоналістичною хіттю» (вождеделеніями). І в цьому він таврує не лише таких людей, як окремішницьки наставлені Михайло Грушевський, Вадим Щербаківський, Іван Труба, але й Дмитра Багалія — зовсім обережного, поміркованого, навіть надмірно похливого чоловіка, не задіяного зовсім в активний український національно-визвольний рух. Дістається від В. Вернадського і товаришу по кадетській партії Миколі Василенку та Агатангелу Кримському. Особливо останньому за послідовне відстоювання українського культурно-державного інтересу в ділянці мовно-наукової політики УАН. Спробу використати австрійську та німецьку військові сили для розбудови української державності В. Вернадський

слідом за іншими російськими націоналістами кваліфікував як «австро-фільство» і «німецькофільство». І саму таку орієнтацію різко засуджував. Цікаво, що В. Вернадський не мав відчуття неможливості проекту незалежної української держави, таку можливість він не відкидав. Його турбувала ситуація, при якій до незалежності за часи правління П. Скоропадського українці звикнуть і не захочуть вертатися у спільну російську державу.

Як український вчений В. Вернадський мав би бути ознайомленим з постулатами українського руху, його діячами, знати літературну наукову мову. Проте ці питання були для нього дуже далекими й незрозумілими. У Києві для президента УАН було відкриттям значення для національної науки постаті Володимира Антоновича. Про батька української історіографії В. Вернадський майже нічого не знав, хоч помер той майже за десять років до переїзду Володимира Івановича в Україну і значенню В. Антоновича в українській науці було присвячено том «Записок УНТ» за редакцією М. Грушевського та вийшла друком ціла книжка Степана Томашівського. Проте дивним виглядає навіть не цей факт, а те, як В. Вернадський трактує діяльність В. Антоновича. Інформацію про Володимира Боніфатійовича видатний природознавець черпав, мабуть, з чорносотенних кіл, людей типу Т. Флорінського, бо інтерпретував київського історика як героя міцкевичевого твору — Конрада Валенрода — тобто людини, яка утаємничувала свої справжні помисли й робила в Києві на посаді своїй, наданій російською державою, антиросійську справу. Був зрадником російської ідеї, сіючи інтелектуальний український сепаратизм. А тому фігуру однієї з найсвітліших постатей українського руху ХІХ ст. В. Вернадський оцінював з етичного боку як діяльність неморальної людини. Разом з тим виходило, що шовіністичну професуру університету Св. Володимира, серед якої доводилося працювати В. Антоновичу і не постраждати за українські переконання, В. Вернадський вважав моральною і етично витриманою.

З партійною діяльністю українців В. Вернадський був також мало ознайомлений, не знав і не володів сам тодішньою українською науковою мовою. З української лектури читав у добу Скоропадського лише томи «Історії України-Руси» М. Грушевського. Про видання «Записок НТШ» та спеціальні природознавчі видання львівського товариства В. Вернадський, схоже, лише знав, що такі існують.

Концепція Української академії наук В. Вернадського також виходила з його політичних переконань. Позаяк Україну він мислив як інтегральну частину Великої, хоч і демократично зреформованої, Росії, то й Академія наук була для нього не національно-державною, а регіонально-географічною структурою. УАН він розглядав таким самим академічним нау-

ковим центром як Сибірська АН. Отже, для Вернадського УАН була передусім науковим експериментально-дослідницьким центром, де б мали розвиватися передусім точні й природничі науки на базі нової технічної і наукової організації практично-дослідної праці. Натомість концепція Михайла Грушевського, яку не вдалося втілити у життя, робила переважний наголос на гуманітарні дисципліни. Гуманітарні науки, за задумом львівського професора, мали бути чинником культурного поступу й виховання широких народних мас. Наука повинна виконувати функцію локомотива підняття національної свідомості, народної освіти і виховання українського населення. Концепція В. Вернадського мала своїх контрагентів в особі А. Кримського і С. Єфремова, які фактично впроваджували в життя бачення академії М. Грушевським. З відходом В. Вернадського від посади президента УАН стала, за більшовицьким визначенням, «кримсько-єфремівською». Але після процесу СВУ у 1929 р. і відстороненням від посад неодмінного секретаря і голови управи А. Кримського і С. Єфремова академія фактично повернулася до концепції В. Вернадського, яка найбільше влаштувала більшовицьку владу. Остання в стінах академії протягом усіх 1930-х рр. активно поборювала «український буржуазний націоналізм» і зрештою звела всі гуманітарні науки ВУАН до рівня придатку ідеологічного апарату ЦК ВКП(б) — КПУ. Не випадково М. Грушевський, не лише як історик, але й організатор науки постійно перебував за комуністичних часів у немилості, натомість В. Вернадський завжди вважався творцем УАН — АН УРСР — НАНУ. Йому ставилися від влади пам'ятники, меморіальні дошки, називалися вулиці і Центральна наукова бібліотека НАНУ.

Відмова М. Грушевського від президентства в УАН через диктаторську форму захоплення влади П. Скоропадським призвела до того, що в академіки ВУАН на Археографічну комісію, не в останню чергу з бажання В. Вернадського було обрано Володимира Іконникова — багатолітнього борця з українськими впливами в стінах університету, ініціатора переведення на професорську посаду в київський університет відомого українофоба й речника російського шовінізму Тімофея Флорінського. Людина, яка заперечувала існування української науки, за іронією долі опинилася в числі перших академіків-істориків ВУАН⁶.

Володимир Вернадський виступав за збереження панівного статусу російської культури в Україні і Києві зокрема. Він був противником українізації старих навчальних закладів і передусім університету св. Володимира. Був прибічником творення паралельних навчальних закладів. У результаті поруч з потужним російським університетом було відкрито на Солом'янській околиці Києва слабосилий в науковому відношенні Український університет, в якому сильними були лише викладачі гума-

нітарного циклу наук. Те саме відбувалося й у сфері середньої освіти. Свій державний і панівний статус зберегли всі чоловічі гімназії Києва (а їх було аж 8), три українські ж гімназії відкривалися головним чином громадською ініціативою, засновувалися в мало пристосованих приміщеннях. Новозаснована Всеукраїнська бібліотека України, за задумом В. Вернадського, зберігала статус фактично російськокультурної бібліотеки. Це викликало протест серед деяких діячів бібліотечної комісії УАН та їхнього виходу зі складу комісії (демарш Є. Перфецького).

З другого боку, коли порівнювати його з іншими діячами доби подібної суспільно-політичної орієнтації, ми повинні бачити й безперечні позитиви суспільного становища В. Вернадського. Богдан Кістяківський — видатний соціолог, учень В. Антоновича, людина, яка планувалася Володимиром Боніфатійовичем як перший кандидат на посаду керівника катедри української історії Львівського університету до М. Грушевського, попри виховання в київському середовищі, потрапивши до Росії, втратив українські радикальні погляди. Він вважав «націоналізмом» програму ТУП зі здобуття українських автономних прав, тримався застарілої федералістичної програми М. Драгоманова. Природничник В. Вернадський виявився в багатьох питаннях революційнішим за гуманітарія Б. Кістяківського в національному питанні. Микола Василенко — визначний історик права — не лише був добре ознайомлений з діяльністю українських наукових установ, а й сам був одним зі співредакторів «Записок УНТ», пропагував історичну схему М. Грушевського в популярних виданнях і в доцентських викладах в київському університеті. Але при тому всьому він також був членом російської партії в Україні і залишався кадетом, навіть будучи міністром освіти Української Держави. Проти українізації російських навчальних закладів був довголітній голова Старої київської громади, багатолітній редактор «Киевской старины», видатний філолог Володимир Науменко. Погодження В. Вернадського очолити УАН сприйнято було з великою тривогою в колах доброзичливців українців — петербуржців-академіків О. Шахматова і С. Ольденбурга. Для останніх сам факт постанови УАН лякав своїми наслідками по культурному «роздвоєнню двох братніх народів». Володимир Іванович, не похваляючи «крайнощів» українців, все ж відстоював права УАН серед денікінської окупаційної адміністрації, всіляко захищав її від планованого закриття. І до його думки прислуховувалися. В тих умовах суспільного розкладу сил, можливо, лише такому, як В. Вернадський можна було не лише очолити справу зі заснування УАН, але й уберегти її від нищень різномасштабних реакційних сил, влад різних національно-державних орієнтацій. Сам факт заснування УАН, без огляду на її внутрішній суспільний зміст, був актом великої національної ваги і фактично стверджував державність

українського наукового життя, означав потрапляння України до кола інших цивілізованих народів світу. В. Вернадський, як справжній демократ і людина широких суспільних переконань, залучив до роботи всіх можливих спеціалістів-україністів, які вірою і правдою служили українській науці ще багато десятиліть. Він не намагався адмініструвати як президент, а діяв у рамках колегіальності, постійно прислуховуючись до протилежної думки. Намагався цю думку не відкинути, а врахувати у своїй роботі.

Імперський синдром В. Вернадського був притаманний, переважній більшості російської інтелігенції українського походження. І в цьому біда не В. Вернадського, а нерозвиненості самого українського суспільства. Позиція В. Вернадського в питаннях політики для нас сьогодні свідчить, що Україна мала не багато шансів утвердитися як незалежна держава, бо інтелект нації не стояв на рівні суспільних завдань, що стояли перед Україною, не відповідали на виклики доби.

Чи міг В. Вернадський з неполітичного українця перетворитися на українця у питомому значенні свого слова? Звісно міг, якби ситуація у визвольних змаганнях склалася інакше. Якби українська влада втрималася на довший час.

Для нас сьогодні важливо засвоювати наукову спадщину Володимира Вернадського як свою. Важливо, що НАНУ видає його твори у багатотомнику, видається його багатюща епістолярна спадщина.

Гирич Игорь (г. Киев)

Кандидат исторических наук, заведующий отделом источников по истории Украины XIX — начала XX в. Института украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины.
e-mail: igor_hyrych@ukr.net

В. Вернадский и вопрос украинского государственного строительства.

В статье анализируется восприятие Владимиром Вернадским национального самоопределения Украины, его культурная и политическая самоидентификация. Оставаясь политическим россиянином, он, тем не менее, на фоне деятелей с похожей ориентацией, сделал значительный вклад в украинское государственное строительство. Сделано акцент на необходимости «присвоения» научного наследия ученого.

Ключевые слова: Владимир Вернадский, самоидентификация, государственное строительство.

Ihor Hyrych (Kyiv)

Head of the Department of Sources of the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries at the M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Volodymyr Vernadsky and the question of Ukrainian state-building.

The article analyzes the perception of Ukrainian national self, its cultural and political identity by Volodymyr Vernadsky. Staying politically Russian, he, nevertheless, made a

significant contribution to the Ukrainian state building. The paper emphasizes the need for appropriating the scientific heritage of the scientist.

Keywords: *V.I. Vernadsky, self-identification, state building.*

¹ Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягіч. (1838–1923). Короткий нарис його життя й наукової діяльності. [Відбитка з «Записок Історично-Філологічного Відділу». — Кн. IV (1923)]. — К., 1924. — 22 с.

² Батько в М. Туган-Барановського був татарин, мати напівлитовка, напівукраїнка. Дружина була українка з роду полтавських поміщиків Русинових. У відповіді на анкету журналу «Украинская жизнь» він писав про своє національне самовизначення: «В ранній юности и на университетской скамье чувствовал себя украинским патриотом, затем несколько охладел к украинству и чувствовал себя скорее русским». (Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Т. 3. — С. 165).

³ Про питання національної приналежності діячів науки див.: Гирич І., Рибалко О. Речники українськості і «русскості» [національна свідомість у вчених-природничників] // Пам'ятки України. — 1998. — № 3–4. — С. 168–171.

⁴ Висновок цей робимо на підставі його щоденника: Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994.

⁵ Докладніше про ставлення В. Вернадського до політичного життя в Україні див.: Гирич І. Між російським і українським берегами. В.І. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, 1996. — С. 735–756; Його ж. В.І. Вернадський і політичне українство // *Хроніка–2000*. — К., 2004. — Вип. 57–58. — С. 743–771 (розширений варіант статті зі збірника на пошану Я. Дашкевича). У цих статтях наводяться і відповідні цитати й посилання на сторінки щоденника В. Вернадського за 1917–1919 роки.

⁶ Гирич І., Радзивілл О. Російська інтелігенція і суспільство Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX століть. Володимир Іконников і київське громадсько-культурне життя // *Записки НТШ*. — Львів, 2006. — Т. CCLI. — С. 162–190.